Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

امام‌شناسی مبتنی بر تحلیل محتوای دعای عرفه امام سجّاد علیه‌السلام

محمد عترت دوست [۱]
فائزه محمدی
بی‌بی سادات رضی بهابادی [۲]

چکیده

در منظومه معارف اسلامی، شناخت ویژگی‌های امام از اهمّیّتی بسیار برخوردار است، تا جایی‌که کسب معرفت در این خصوص، لازم و ضروری است. یکی از بهترین و معتبرترین منابع جهت شناخت هرچه بهتر اهل بیت عصمت و طهارت علیهم‌السلام، کلام ایشان در معرفی خود است که در بعضی موارد به صورت دعا در مجامیع حدیثی نقل شده است. در این پژوهش به منظور شناسایی بهتر جایگاه امام، شئون و مناصب و ویژگی‌های ایشان، به تحلیل محتوای دعای عرفهٔ امام سجّاد علیه‌السلام ـ که پس از دعای عرفهٔ امام حسین علیه‌السلام از مشهورترین دعاها به شمار می‌آید ـ پرداخته شده و از ره آورد تحلیل مضامین و دسته‌بندی موضوعات آن، به سؤال‌های اصلی تحقیق، پاسخ داده شده است. یافته‌های این پژوهش که با روش «تحلیل محتوا» به مثابهٔ یک روش تحقیق میان رشته‌ای و متن محور انجام شده، نشان می‌دهد که در دعای مذکور،

۱. استادیار گروه الهیات دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی، تهران، ایران.
۲. دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه الزهرا، تهران، ایران.

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-10-31]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.74.3.0]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

۱۳ ویژگی خاصّ برای امام معصوم بیان شده است. مهمترین آنها متعلق به موضوع مویّد بودنِ امام به قدرت و نصرت الهی است. همچنین نتایج تحلیل محتوای دعای عرفه نشان می‌دهد که امام سجّاد علیه‌السلام، چهار شأن و منصب خاصّ و انحصاری برای امام در جامعهٔ اسلامی تعریف کرده‌اند به طوری که از میان آنها، مرجعیت دینیِ امام، جایگاه نخست را در بین وظایف به خود اختصاص داده است. ضرورت انجام این تحقیق آن است که توجّه به این ویژگی‌ها و شئون مختلف می‌تواند راهگشای مؤمنان در شناخت صحیح امام و به ویژه تشخیص رهبران حقیقی و الهی از رهبران باطل در عصرهای مختلف باشد.

واژگان کلیدی:

امام سجّاد علیه‌السلام، دعای عرفه، امام‌شناسی، ویژگی‌های امام، شئون امام، روش تحلیل محتوا.

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-10-31]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.74.3.0]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

طرح مسئله

دوران امامت امام سجّاد علیه‌السلام به خاطر فشار فوق‌العاده از جانب حکومت و سرخوردگی مردم، یکی از سخت‌ترین دوران‌هایی است که بر شیعه گذشته است. امام سجّاد علیه‌السلام در شرایط خفقان حکومت اموی و پس از واقعهٔ عاشورا می‌بایست شیوه‌ای نوین برای مبارزه در پیش می‌گرفت تا بتواند آن محیط تاریک و ظلمانی و آن مردم غافل و بی‌خبر را از چنگ شهوات و نیز از تسلّط دستگاه‌های اهریمنی خلاص کند. یکی از آن شیوه‌ها، شیوهٔ دعا بود که در *صحیفهٔ سجّادیه* متجلّی است.

به دلیل اهمّیّت بالای مسئلهٔ امام‌شناسی و بر اساس روایات مختلف، از جمله حدیث مشهور پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله که می‌فرمایند: «مَنْ ماتَ وَلَمْ یَعْرِفْ إمامَ زَمانِهِ مَاتَ مِیتَةً جَاهِلِیَّة»(ابن بابویه، محمد بن علی، کمال الدین و تمام النعمة، ۴۰۹/۲)، این پژوهش در نظر دارد به منظور کسب آگاهی از ویژگی‌ها و صفات و شئون و مناصب امام معصوم علیه‌السلام در جامعه، به تحلیل بخشی از کلام نورانی آن ذوّات مقدسه پرداخته و از زبان یک امام معصوم علیه‌السلام، آنچه به عنوان صفات، ویژگی‌ها و وظایف اهل بیت علیهم‌السلام بیان شده است را کشف و تبیین نماید.

بر این اساس، در این مقالهٔ پژوهشی به تحلیل محتوای دعای عرفهٔ حضرت سیّد الساجدین علیه‌السلام ـ از جمله ادعیهٔ مشهور در مجامع حدیثی و *صحیفهٔ سجّادیه* ـ پرداخته‌ایم و با تأکید بر بخش‌های خاصّی از این دعا که به معرفی امام پرداخته است، الگویی جامع از ویژگی‌های امام معصوم علیه‌السلام از منظر دعای عرفهٔ امام سجّاد علیه‌السلام تبیین شده است.

در مورد متن‌شناسی و بحث سندیِ *صحیفهٔ سجّادیه*، تمام علما و دانشمندانی که *صحیفهٔ سجّادیه* را مورد بحث و بررسی قرار داده‌اند ـ اعمّ از شیعه و غیر شیعه ـ اعتراف دارند که مضامین این دعاها به قدری بالا و عالی است که صدور آن از غیر امام معصوم علیه‌السلام امکان پذیر نیست (مکارم شیرازي، ناصر، عرفان اسلامی (شرحی جامع بر صحیفه سجادیه)، ۴۱۴/۱).

مرحوم صاحب جواهر نیز که دقّت او در اسناد روایات بر همگان واضح است، بیان

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-10-31]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.74.3.0]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

می‌دارد که مشخص است صحیفه از حضرت سجاد علیه‌السلام است (نجفی، محمدحسن بن باقر، جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام، ۱۱/ ۱۵۸).

پیشینه تحقیق

اگرچه در رابطه با ادعیهٔ *صحیفهٔ سجّادیه* و به ویژه دعای عرفه پژوهش‌های متعدّدی انجام شده است، ولی باید گفت که عمدهٔ آن‌ها به شرح و تقریر دعا و اعتبارسنجی سندی آن پرداخته‌اند و کمتر پژوهشی به صورت عمیق، یک موضوع خاصّ در این دعا را بررسی کرده است. به عنوان نمونه قادر فاضلی در کتاب «عرفان عرفه» صرفاً به ترجمه و شرح دعای عرفهٔ امام حسین علیه‌السلام و امام سجّاد علیه‌السلام پرداخته و این دو دعا را با همدیگر مقایسه نموده است (فاضلی، قادر، عرفان عرفه، تمام اثر). حیدر محلاتی نیز در مقالهٔ «*بررسی تطبیقی دعای عرفهٔ امام حسین* علیه‌السلام و امام سجّاد علیه‌السلام» صرفاً به بررسی شیوه‌های نیایش در این دو دعا از نگاه فنّی و ادبی پرداخته و کمتر به محتوا توجّه نموده است(محلاتی، حیدر، بررسی تطبیقی دعای عرفهٔ امام حسین علیه‌السلام و امام سجّاد علیه‌السلام، صص۱۰۶-۱۲۲).

بر این اساس در این مقاله تلاش شده که با استفاده از یک روش تحقیق، میان رشته‌ای و متن محور، بدون توجّه به پیش‌فرض‌های مؤلّف، به تحلیل متن دعای عرفهٔ امام سجّاد علیه‌السلام بپردازیم و مضامین مربوط به موضوع امامت را استخراج و پس از دسته‌بندی و طبقه‌بندی آن‌ها، به تحلیل کیفی پرداخته و الگوی مطرح در این رابطه را بیان کنیم. روش «تحلیل محتوا» عبارت است از مجموعهٔ فنون تحلیل ارتباط که برای توصیف محتوای پیام و روش‌های منظّم عینی به کار می‌رود (باردن، لورنس، تحلیل محتوا، ص۳۸).

این روش، بیش از هر روش دیگری می‌تواند اطلاعات دقیق‌تری در اختیار پژوهشگر قرار دهد؛ چرا که صرفاً بر محتوای متن تأکید داشته و قابلیّت استخراج مضامین متعدّد از متن و طبقه‌بندی آن‌ها را دارد. در این مقاله از تکنیک تحلیل محتوای مضمونی استفاده کرده‌ایم تا به رغم تقطیع دعا، در نهایت بتوان مضامین مشابه را در کنار همدیگر قرار داده و الگوی جامع مقوله امامت را استخراج کنیم.

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-10-31]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.74.3.0]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

۱. تحلیل محتوای کمّی دعای عرفهٔ امام سجّاد علیه‌السلام

منظور از تحلیل محتوای کمّی این است که هریک از پارامترها، از جمله موضوعات اصلی یا فرعی در صورت نیاز به طور جداگانه مورد بررسی قرار گیرد و براساس اطلاعات آماری حاصل از تحلیل محتوای کمّی، میزان فراوانی هرکدام استخراج گردد، تا در نهایت پربسامدترین و مهم‌ترین آن‌ها شناسایی و دستیابی به پیام اصلی، آسان گردد. تحلیل کمّی راه ورود به تحلیل‌های کیفی را هموار می‌سازند و در حقیقت نشان می‌دهند محقّق باید براساس چه مبنایی به تحلیل‌های کیفی بپردازد (کریپندورف، کلوس، تحلیل محتوا، ص۲۶).

نخستین مرحلهٔ عملی در تحلیل محتوا، ترسیم جداول است. از این رهگذر انواع تقطیع عبارات و گونه‌های موضوعات اصلی و فرعی به نحو نظام‌مندی هویدا می‌شود. در این قسمت به عنوان نمونه، تنها بخشی از جدول تحلیل محتوای امام شناسی درج شده است:

ردیف	متن	موضوع اصلی	جهت گیری	موضوعات فرعی	کد
R۸	وَ جَعَلْتَهُمُ الْوَسِيلَةَ إِلَيْكَ وَالْمَسْلَكَ إِلَى جَنَّتِكَ و وسیله به سوی خود و راه به سوی بهشت خویش قرار دادی.	امام، راه رسیدن به خدا	امام شناسی	به دلیل آنکه اهل بیت علیهم‌السلام معصوم‌اند هستند پس وسیله نجات و راهی به سوی خدا و بهشت برین برای مردم اند.	E۲۹
				مردم برای رسیدن به خدا و بهشت باید به اهل بیت علیهم‌السلام رجوع کنند.	E۳۰
				در امورات مختلف می‌توان به امام توسل کرد.	E۳۱

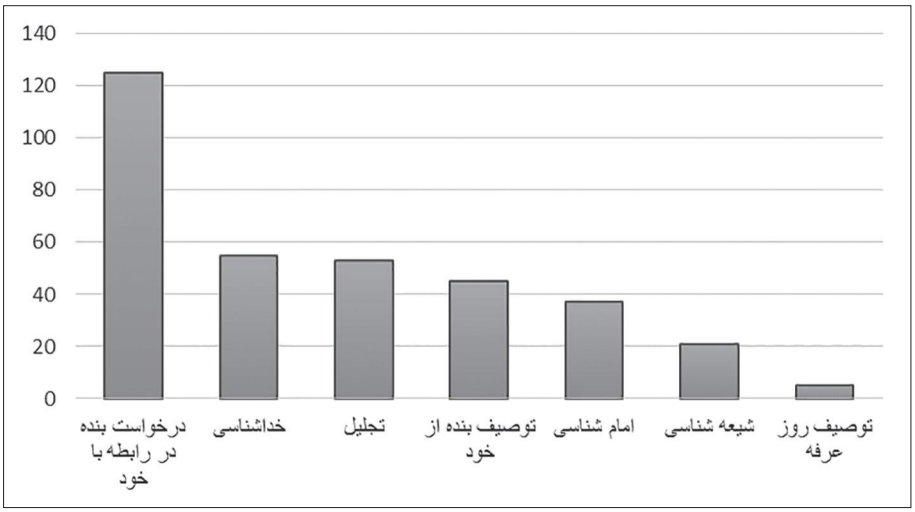
[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-10-31]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.74.3.0]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

R۹	اللّهُمّ إنّكَ أيّدْتَ دِينَكَ فِي كُلّ أوَانٍ بِإمَامٍ خدایا، تو دین خود را در هر زمانی به امامی تأیید کرده ای	امام، مرجع و موید دین	امام شناسی	دین در هر زمان به موید نیاز دارد.	E۳۲
				امام، موید دین خدا است.	E۳۳
				امامت، منصبی الهی است.	E۳۴
				امام، نوری آشکار در جوامع اسلامی است.	E۳۸

در ابتدا لازم است نمودار جهت گیری‌های دعای عرفه ترسیم شود تا مشخص گردد مقوله ی امام شناسی چه میزان حجم از این دعا را به خود اختصاص داده است. موضوعات اصلی استخراج شده از دعای عرفهٔ امام سجّاد علیه‌السلام در قالب هفت عنوان کلّی دسته‌بندی شده‌اند و عنوان جهت‌گیری را به خود اختصاص داده‌اند که نمودار آن به شرح ذیل است:

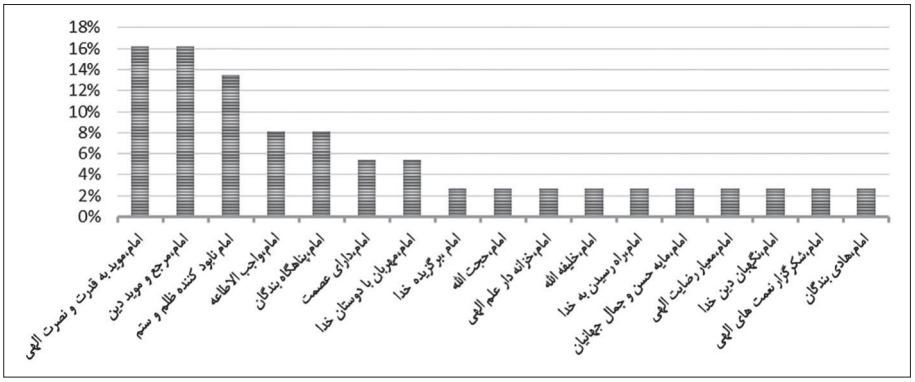

نمودار۱: فراوانی جهت گیری های دعای عرفه

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-10-31]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.74.3.0]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

پس از ترسیم جدول تحلیل محتوای کمّی امام شناسی، موضوعات اصلیِ این جدول مورد بررسی قرار گرفت و میزان فراوانی و درصد هریک از آن‌ها استخراج گردیده و سپس به صورت نمودارهایی ترسیم شده است. همان‌طور که مشخّص است، مضامینی مانند: "تأیید امام به قدرت و نصرت خداوند"، "مرجعیّت دینی امام" و "نابودی ظلم و ستم" بیشترین فراوانی را به خود اختصاص داده‌اند که نمودار آن‌ها بدین صورت است:

نمودار۲: فراوانی موضوعات اصلی امام شناسی در دعای عرفه

در ادامه، به دسته‌بندی و طبقه‌بندی مضامین پرداخته شده و از تحلیل کیفی آن‌ها، مقولهٔ «امام‌شناسی» استخراج گردیده که در ادامه بدان پرداخته خواهد شد.

۲. تحلیل محتوای کیفی مقولهٔ «امام شناسی» در دعای عرفه

همان طور که در قسمت تحلیل محتوای کمّی مشاهده شد، مواردی که بیشترین فراوانی را در بخش امام‌شناسیِ دعای عرفه به خود اختصاص داده‌اند، طبق الگویی که حضرت زین العابدین علیه‌السلام ترسیم کرده‌اند، زیرمجموعه «ویژگی‌ها» و «وظایف» امام جای می‌گیرند. از همین رو، تمام مواردی که در عبارات دعا به آن‌ها اشاره شده است، در همین دو دسته قرار گرفته که تحلیل و بررسی هرکدام از آن‌ها در ادامه خواهد آمد.

۲-۱. ویژگی‌های امام

در این قسمت به ویژگی‌های بیان شده برای «امام» می‌پردازیم که حضرت سجّاد علیه‌السلام

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-10-31]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.74.3.0]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

در دعای عرفه خود بدان‌ها اشاره کرده، است:

۲-۱-۱. امام؛ برگزیدهٔ خداوند

از جمله مهم‌ترین ویژگی‌های اهل بیت علیهم‌السلام در این دعای شریف، مسئلهٔ برگزیده شدن ایشان به وسیلهٔ خداوند متعال است. امام در دعای خود می‌فرمایند: «الَّذِينَ اخْتَرْتَهُمْ لِأَمْرِكَ». در این عبارت، کلمهٔ اختیار، مترادف کلمه «اصطفاء» به معنای برگزیدن به کار رفته است (جوهری، اسماعیل بن حماد، الصحاح: تاج اللغه و صحاح العربیه، ۲/ ۶۵۲؛ فراهیدی، خلیل بن احمد، العین، ۷/ ۱۶۳).

باید گفت که مسئلهٔ برگزیدگی ائمه علیهم‌السلام از طرف خداوند متعال، مسئله‌ای است که در قرآن کریم نیز بدان اشاره شده است. به عنوان مثال در قرآن کریم آمده است که: ﴿وَأَنَا اخْتَرْتُكَ فَاسْتَمِعْ لِمَا يُوحَى﴾[1]. در این آیه به موضوع اختیار و انتخاب خاصّ حضرت موسی علیه‌السلام توسّط پروردگار متعال اشاره شده است. علّامه طباطبایی در رابطه با چگونگی این اختیار و انتخاب معتقدند که: «هدف از این اختیار، انتخاب برای نبوّت و رسالت بوده است و به همین دلیل در ادامهٔ آیه آمده است که «فَاسْتَمِعْ لِما يُوحى»؛ چرا که علّت اختیار و انتخاب، برای استماع وحی الهی بوده است»(طباطبایی، محمدحسین، المیزان فی تفسیرالقرآن، ۱۴/ ۱۹۳).

بنابراین عبارت «الَّذِينَ اخْتَرْتَهُمْ لِأَمْرِكَ» نشان می‌دهد که، مسئلهٔ تعیین امام نیز همانند مسأله نبوّت به وسیلهٔ خداوند متعال صورت می‌گیرد و هیچ کس در انتخاب آنان دخالتی ندارد. لذا سیّد علی خان که از جمله شارحان صحیفهٔ سجّادیه است، هدف از به اختیار گرفتن ائمه علیهم‌السلام به وسیلهٔ خداوند را، برپا داشتن امر و دین خدا در عالم و هدایت خلق به سوی خداوند دانسته و علّت این اعطای ریاست از سوی خدا به اهل بیت علیهم‌السلام را به خاطر وجود مقبولیّت و استعداد وجودیِ آن‌ها دانسته است (کبیر مدنی شیرازي، سیّد علی خان بن احمد، ریاض السالکین في شرح صحیفه سیدالساجدین، ۶/ ۳۷۲).

۱. طه: ۱۳. «و من تورا (به رسالت خود) برگزیدم، در این صورت به سخن وحی فراده.

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-10-31]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.74.3.0]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

۲-۱-۲. امام؛ خزانه دار علم الهی

ویژگی دیگر که حضرت سجّاد علیه‌السلام در این دعای شریف به آن اشاره کرده است، این است که اهل بیت علیهم‌السلام خزانه‌داران علم الهی هستند. امام سجّاد علیه‌السلام می‌فرمایند: «وَ جَعَلْتَهُمْ خَزَنَةَ عِلْمِكَ». در این عبارت "خَزَنَ" به معنای جمع، ضبط و نگه داری کردن در محل معیّن است، خواه امر مادّی ذخیره شود یا امر معنوی و خواه مخزن جسمی باشد یا روحی.

بنابراین علم را همانند مال می‌توان در خزانه نگاه‌داری و ذخیره کرد (مصطفوی، حسن، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، ۳/ ۳۶). آیت الله جوادی آملی با استناد به سیزده باب از کتاب کافی به عنوان مثال باب چهارم که بیان می‌دارد «ائمه علیهم‌السلام معدن علم و شجره نبوت و محل رفت آمد ملائکه هستند» (کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، ۱/ ۲۲۱) و آیه ﴿یا آدمُ اَنبِئهُم بِاَسمائهم﴾[1] معتقد است تمامی علوم و حقایق عالم از طرف خداوند با واسطه یا بی‌واسطه به معصومان علیهم‌السلام اعطا شده است. این علوم می‌تواند شامل علم به امور دینی و تشریعیّات نیز باشد. اعطای این علم نیز نشان از تفویض تشریع از سوی خداوند به معصومان علیهم‌السلام است (جوادی آملی، عبدالله، تفسیر تسنیم، سوره احقاف، www .esra .ir، ۱۳۹۵/۰۱/ ۲۲). با توجّه به مقدّمات ذکر شده، اهل بیت علیهم‌السلام عالمان روی زمین بوده و علمشان علمی خدایی است. آنان مظهر علم الهی‌اند؛ یعنی همان‌طور که چیزی از حیطهٔ علم بی‌پایان خدا مخفی نمی‌ماند[2]. گسترهٔ علم ائمهٔ اطهار علیهم‌السلام نیز همهٔ موجودات نظام هستی را در برمی‌گیرد (جوادی آملی، عبدالله، ادب و فنای مقرّبان، ۱/ ۱۷۷). الهی بودن علم ایشان نشان از آن دارد که علم حقیقی، اصیل و درست در دست آن‌هاست و هر کس که دنبال یادگیری علم خدایی است باید به آن‌ها مراجعه کند البته آن‌ها به دلیل داشتن نگاه جهانی مراقب هستند کسی علم را در راه غیر الهی و بر علیه منافع دین و مردم استفاده نکند. علم دست غیر اهلش نیفتد و از آن همانند شیئ نفیس نگاهداری می‌کنند (کبیرمدنی شیرازي، سیّد علی خان بن احمد، ریاض السالکین في شرح صحیفه سیّدالساجدین، ۶/ ۳۷۳).

---

۱. البقره: ۳۳. «ای آدم، ملائکه را به اسماءِ این حقایق آماده ساز».

۲. البقره: ۲۳۱. ﴿وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾ «بدانید که خدا به همه چیز آگاه است».

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-10-31]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.74.3.0]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

۲-۱-۳. امام؛ نگهبان دین خدا

حضرت سجّاد علیه‌السلام در این دعا با عبارتِ «وَ حَفَظَةَ دِينِكَ» بیان می‌دارند که اهل بیت علیهم‌السلام، محافظان دین الهی هستند. آنان از دین در برابر دشمنان و بدعتگذاران نگاهداری می‌کنند؛ چرا که دین به نگاهبانی و نگهداری نیاز دارد و ممکن است توسّط دشمنان به انحراف کشیده شود. البته در برخی موارد ممکن است که دین به دست خود مسلمانان به انحراف کشیده شود. مولای متّقیان علّت پیدایش جنگ‌های داخلی میان مسلمانان را رسوخ انحراف و کج فکری در میان مردم می‌دانست و فرمود: «امروز ما بدان جهت با برادران مسلمان خود وارد جنگ شده‌ایم که انحراف، کجی، شبهه و تأویل در اسلام وارد شده است»[1].

۲-۱-۴. امام؛ خلیفة الله

از دیگر ویژگی‌های مهم امام که حضرت زین العابدین علیه‌السلام آن را عنوان کرده‌اند موضوعِ خلیفهٔ خدا بودنِ امام است. حضرت می‌فرمایند: «وَ خُلَفَاءَكَ فِي أَرْضِكَ». خلیفهٔ خدا بودن مقامی است که از جانب خداوند اعطا می‌شود و منظور از این مقام، اجرای احکام، تنفیذ اوامر الهی در عالم و هدایت کردن مردم به سوی خداوند تعالی است؛ به همین خاطر آن‌ها واسطهٔ بین خدا و خلق‌اند (کبیر مدنی شیرازي، سیّد علی خان بن احمد، ریاض السالکین في شرح صحیفه سیّدالساجدین، ۶/ ۳۷۳).

بنابراین اهل بیت علیهم‌السلام متولّی دین و دنیای مردم روی زمین‌اند و به دلیل وجود همین مقامِ خلیفةاللهی، سرپرستی همهٔ جهانیان را بر عهده دارند. همچنین به دلیل وجود عصمت، فقط اهل بیت علیهم‌السلام هستند که شایستگی خلافت بر مردم را داشته و همچون خداوند به درخواست‌های مردم توجّه و پناه آن‌ها هنگام مشکلاتند.

در حدیثی در کتاب شریف کافی، اشاره صریح به خلیفة‌الله بودن ائمه علیهم‌السلام شده است. از امام هشتم علیه‌السلام روایت شده است: «ائمه علیهم‌السلام جانشینان خداوند عزوجل در

۱. نهج البلاغه: خطبه۱۲۲

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-10-31]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.74.3.0]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

روی زمین هستند».[۱] البته خلیفه و مشتقّات آن در قرآن کریم به معنای عامّ و خاصّ به کار رفته است.

خلافت به معنای عامّ: واژهٔ خلیفه، مکرّر در قرآن کریم در مواردی که انسان‌ها به جای یکدیگر آمده‌اند به کار رفته و بدون استثناء تمام آیاتی که مسئلهٔ استخلاف و جانشینی انسان از انسان را مطرح می‌کنند در سیاقی از آیات واقع شده که صحبت از هلاکت اقوام گذشته (مستخلَف عنه) است[۲]. به عنوان مثال در آیهٔ ۳۹ سورهٔ فاطر آمده است: ﴿هُوَ الَّذِی جَعَلَکم خَلَائِفَ فِی الْأَرْضِ فَمَن کَفَرَ فَعَلَیْهِ کُفْرُهُ و....﴾.[۳]

خلافت به معنای خاص: در آیات ذیل، خلیفه به معنای خاصّ آن به کار برده شده است:

- ﴿وَإِذ قالَ رَبُّکَ لِلمَلائِکَةِ إِنّی جاعِلٌ فِی الأَرضِ خَلِیفَةً...﴾[۴].

و (به یادآر) وقتی که پروردگارت فرشتگان را فرمود که من در زمین خلیفه‌ای را خواهم گماشت.

- ﴿یا داوُدُ إِنّا جَعَلناکَ خَلِیفَةً فِی الأَرضِ فَاحکُم بَینَ النّاسِ بِالحَقِّ﴾[۵].

(و او را گفتیم که)ای داوود، ما تورا در روی زمین مقام خلافت دادیم، پس میان خلق خدا به حق حکم کن.

با توجّه به سیاق آیات روشن می‌شود که خلافت در معنای خاصّ، ویژهٔ انبیاء و اوصیاء الهی است و خداوند آنان را به طور خاصّ نمایندهٔ خود در زمین کرده و خلافت را برای آنان قرار داده است[۶].

---

۱. کلینی، محمدبن یعقوب، کافی، ۱/ ۱۹۳.
۲. النمل: ۶۲؛ الأعراف: ۷۴؛ الفاطر: ۳۹.
۳. اوست خدایی که شما را در زمین جانشین امم گذشته قرار داد، اینکه هرکس کافر شود، زیان کفر بر خود اوست.
۴. البقره: ۳۰.
۵. ص: ۲۶.
۶. نجارزادگان، فتح الله؛ شاهمرادی، محمد مهدی، «تحلیل مقام خلیفة اللهی امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف»، مشرق موعود(۲۰) / ۵-۲۴.

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-10-31]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.74.3.0]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

سال نوزدهم، شمارهٔ ۷۴، بهار ۱۴۰۱

۲-۱-۵. امام؛ حجت الله

در فرازی دیگر از دعای شریف عرفه حضرت سجاد علیه‌السلام می‌فرمایند: «وَ حُجَجَ َ عَلَى عِبَادِكَ». در این فراز، حجّت در لغت یعنی دلالتی روشن بر اساس راه مستقیم با قصد و هدف مستقیم است(راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات الفاظ قرآن، ۱/ ۲۱۸). اهل بیت علیهم‌السلام دارای ویژگی‌هایی می‌باشند که آنان را نشانه‌های خدا روی زمین قرار داده است؛ چرا که آن‌ها چراغ راه هدایت به سوی الله هستند. امیرمؤمنان علیه‌السلام در خطبهٔ نخست نهج‌البلاغه می‌فرماید: «خداوند سبحان، بندگانش را بدون پیامبر یا کتاب آسمانی یا حجتی لازم یا نشان دادن راه روشن، رها نساخت»[1]. مغنیه در توضیح این روایت آورده است که مراد از «حُجَّة»، عقل یا وجود مبارک امام معصوم علیهم‌السلام است (مغنیه، محمدجواد، فی ظلال الصحیفه السجادیه، ۱/ ۶۰).

لازم به ذکر است که سنت معصومان علیهم‌السلام اعمّ از گفتار، کردار و تقریر آنان، حجّت و قابل استناد است؛ یعنی وجود مبارک معصوم از سه جهت حجّت است. با توجّه به این فراز، در قیامت از نعمت وجود اهل بیت علیهم‌السلام از بندگان سؤال خواهد شد، پس وجود مبارک معصوم حجّت عملی و عینی خداوند است (جوادی آملی، عبدالله، ادب و فنای مقرّبان، ۲/ ۱۲۷و۱۲۸). در بحار الانوار، حدیثی از رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله نقل شده که می‌فرمایند: «من و علی، فاطمه، حسن، حسین و نه فرزند حسین علیهم‌السلام، حجّت‌های خدا بر خلق او هستیم» (مجلسی، محمد باقر، بحار الأنوار، ۳۶/ ۲۲۸).

۲-۱-۶. امام؛ دارای عصمت

عصمت اهل بیت علیهم‌السلام، ویژگی مهم بعدی است که امام چهارم علیه‌السلام در دعای عرفه به آن اشاره کرده و می‌فرمایند: «وَ طَهَّرْتَهُمْ مِنَ الرِّجْسِ وَ الدَّنَسِ تَطْهِيراً بِإِرَادَتِكَ». مسئلهٔ عصمت ائمه علیهم‌السلام، از جمله مواردی است که در قرآن کریم نیز به آن اشاره شده است. به عنوان مثال در قرآن آمده است که: ﴿إِنَّما يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرا﴾[2]. این آیه به عصمت اهل بیت علیهم‌السلام اشاره می‌کند که به ارادهٔ الهی صورت گرفته

---

۱. نهج‌البلاغه: خطبه۱.
۲. الأحزاب: ۳۳.

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-10-31]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.74.3.0]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

و آن‌ها را از هر خطایی مبرّا کرده است. معصومان علیهم‌السلام دارای یك نوع شایستگی اکتسابی از طریق اعمال خویشند. آنان به خاطر تأییدات الهی و اعمال پاك خویش، چنان هستند که در عین داشتن قدرت و اختیار برای گناه کردن به سراغ گناه نمی‌روند (مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، ۲۹۲/۱۷). در تفسیر من وحی القرآن آمده است که شیعهٔ امامیه، با این آیه به عصمت اهل بیت علیهم‌السلام استدلال می‌کنند و بیان می‌دارد ارادهٔ خدا بر این قرار گرفته که هر اختلالی در شخصیّت که موجب نفرت، انحراف و خطا شود از آن‌ها سلب می‌گردد (فضل الله، محمدحسین، من وحی القرآن، ۳۰۲/۱۸).

آیت الله جوادی آملی دربارهٔ عصمت اهل بیت علیهم‌السلام قائل به این امرند که از پاک نگه داشته شدنِ ائمه اطهار علیهم‌السلام از آلودگی، ایمن بودنشان از فتنه‌ها و مصون بودن از لغزش، غیرارادی است و در نتیجه ایشان دارای عصمت مطلق از هر نوع خطایی هستند (جوادی آملی، عبدالله، ادب و فنای مقرّبان، ۲۲/۵)، پس به خاطر وجود همین اعتماد به مصون بودن، درست بودن و عصمت، آن‌ها شایستهٔ خلافت بر مردم‌اند.

در حدیثی از امام صادق علیه‌السلام آمده است که حضرت فرمودند: «منظور از آیهٔ ۳۳ سوره احزاب، ائمه علیهم‌السلام و ولایتشان است. هر کس به ولایت آن‌ها وارد شود گویی به بیت رسول الله صلی‌الله‌علیه‌وآله وارد شده است»[1]. طبق این روایات، پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله و اهل بیت ایشان علیهم‌السلام، تنها شایستهٔ عصمت از سوی خداوند متعال هستند.

حضرت سجّاد علیه‌السلام در فرازی دیگر بر اهل‌بیت علیهم‌السلام درود می‌فرستد و می‌فرماید: «رَبِّ صَلِّ عَلَى أَطَايِبِ أَهْلِ بَيْتِهِ». و با فرستادن صلوات بر اهل بیت علیهم‌السلام، در حقیقت از آن‌ها تجلیل کرده درود خدا را شامل حال پاکان از اهل بیت پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله است. این فراز از دعا بسیار شبیه به آیهٔ ۲۴ سورهٔ مبارکهٔ ابراهیم است که خداوند می‌فرماید: ﴿أَلَمْ تَرَ كَيْفَ ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا كَلِمَةً طَيِّبَةً كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ أَصْلُهَا ثَابِتٌ وَفَرْعُهَا فِي السَّمَاءِ﴾[2]. در روایتی از امام صادق علیه‌السلام ذیل همین آیه آمده است که: «اصل ثابت شجرهٔ طیبه، پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله و اهل

۱. کلینی، محمدبن یعقوب، کافی، ۴۲۳/۱.

۲. إبراهیم: ۲۴. (ای رسول) آیا ندیدی که چگونه خدا کلمه پاکیزه را به درخت پاک و زیبایی مثل زد، که اصل ساقهٔ آن برقرار باشد و شاخهٔ آن به آسمان (رفعت و سعادت) پر شود؟

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-10-31]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.74.3.0]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

بیت علیهم‌السلام هستند و فرع آن ولایت است برای هرکس که به آن وارد شود».[۱]

اهل بیت علیهم‌السلام به گروهی از خاندان پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله اختصاص دارد که از ویژگی عصمت برخوردارند. مصداق آن در روایاتِ مربوط به آیهٔ تطهیر و آیه مباهله، اصحاب کساء یعنی حضرت امیرالمؤمنین، حضرت فاطمه، امام حسن و امام حسین علیهم‌السلام هستند (طحاوی، احمد بن محمد، مشکل الآثار، ۱/ ۳۳۲-۳۳۹).

همچنین منظور از ائمه علیهم‌السلام، افراد خاصّی از اهل بیت پیامبرند. امّ‌سلمه می‌گوید: «آیهٔ تطهیر نازل شد در حالی که هفت نفر در خانه بودند: رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله، جبرئیل، میکائیل، علی، فاطمه، حسن و حسین علیهم‌السلام»[۲].

۲-۱-۷. امام؛ راه رسیدن به خدا

در فراز دیگری حضرت می‌فرمایند: «وَ جَعَلْتَهُمُ الْوَسِيلَةَ إِلَيْ َ وَ الْمَسْلَ َ إِلَى جَنَّتِ َ »، در این فراز از کلمهٔ «وسیله» استفاده شده است. اعتقاد به وسیله و بحث توسّل مسئله‌ای است که از قرآن کریم و سنّت شریف نبوی نشأت گرفته است. در قرآن نمونه‌های مختلف از این نوع توسّلات وجود دارد:

۱. توسّل برادران یوسف به پدرشان یعقوب[۳].

۲. توسّل به پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله[۴].

خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: ﴿يا أَيُّهَا الَّذينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَابْتَغُوا إِلَيْهِ الْوَسيلَةَ وَجاهِدُوا فِي سَبيلِهِ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُون﴾[۵] علّامه طباطبایی در بیان بحث وسیله قرار دادن، قائلند که حقیقت وسیله به درگاه خدا، مراعات راه خدا است؛ به اینکه اولاً به احکام او علم پیدا کنی و در ثانی به بندگی او بپردازی و ثالثاً در جستجوی مکارم و عمل به مستحبّات شریعت

۱. عیاشی، محمد بن مسعود، التفسیر(تفسیرالعیاشی)، ۲/ ۲۲۴.
۲. ابن بابویه، محمد بن علی، الأمالی، ص۴۷۳.
۳. یوسف: ۹۷ و ۹۸
۴. النساء: ۶۴
۵. المائده: ۳۵. ای اهل ایمان از خدا بترسید و به سوی او وسیله جویید و در راه او جهاد کنید، باشد که رستگار شوید.

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-10-31]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.74.3.0]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

باشی و این وسیله معنایی نظیرِ معنای کلمه قربت را دارد (طباطبایي، محمدحسین، المیزان في تفسیرالقرآن، ۵/ ۵۳۵). روایتی از امیرالمؤمنین علیه‌السلام ذیل همین آیه آمده است که می‌فرمایند: «أَنَا وَسِیلَتُهُ»، منظور از وسیلهٔ خدا در آیه، من هستم[۱].

این آیات نشان می‌دهد که باید برای طلب بخشش از خداوند، واسطهٔ آبرومند پیدا کرد تا خداوند به خاطر او حاجت‌های انسان را برآورده سازد، و بهترین وسیله و رابطه اهل‌بیت علیهم‌السلام هستند که باید به اهل بیت علیهم‌السلام توسّل جست. با توجّه به فراز قبل چون اهل بیت علیهم‌السلام، معصوم هستند، پس وسیلهٔ نجات و راهی به سوی خدا و بهشت برین برای مردم‌اند و با توجّه به آیات، مردم برای رسیدن به خدا و بهشت باید به آنان رجوع کنند.

۲-۱-۸. امام؛ معیار رضایت الهی

از جمله مواردی که حضرت زین العابدین علیه‌السلام در دعا به آن اشاره می‌کند این است که امام معیار رضایت الهی است و می‌فرماید: «وَ جَعَلْتَهُ الذَّرِیعَةَ إِلَی رِضْوَانِكَ».

در کتب لغت «ذریعه» به معنای وسیله است (فراهیدی، خلیل بن احمد، العین، ۲/ ۹۸). البته بین ذریعه و وسیله تفاوت است. به این معنا که وسیله، برای نزدیکی به چیزی استفاده می‌شود، امّا ذریعه به معنای طریق و راه رسیدن به چیزی است (عسکری، حسن بن عبدالله، الفروق فی اللغه، ۱/ ۲۹۸).

طبق این معنا، امام، راه رسیدن به سوی رضای خداوند است. در معنای عبارتِ «و الذریعه الی رضوانک» آمده، وقتی اطاعت از امام و اقتدا به او رسیدن به ثواب الهی است. پس لاجرم، امام وسیله‌ای به سوی رضای خدای سبحان است (کبیرمدنی شیرازي، سیّد علی خان بن احمد، ریاض السالکین في شرح صحیفه سیدالساجدین، ۶/ ۳۸۹).

بنابراین برای خشنودی خدا باید امام را خشنود و خوشحال نمود و به این ترتیب با خشنودی امام، خدا نیز خوشحال خواهد شد. پس اگر کسی امام را ناراحت کند و امام از او ناراضی باشد خدا از وی ناراحت است. همان‌طور که پیامبر اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله دربارهٔ

۱. بحرانی، هاشم بن سلیمان، البرهان فی تفسیرالقرآن، ۲/ ۲۹۲.

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-10-31]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.74.3.0]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

امیرالمؤمنین علی علیه‌السلام فرمودند: «مَنْ آذَى عَلِيًّا فَقَدْ آذَانِي»[1]؛ هرکس علی علیه‌السلام را بیازارد قطعا مرا آزرده است. حال چون اولیاء خدا جامعه را به سوی خداوند می‌خوانند و مردم را به او راهنمایی می‌کنند، خشم و رضای آن‌ها معیار خشم و رضای الهی شده است. در حقیقت چون معیار رضا و غضب آن‌ها قبول یا عدم قبول دعوت به سوی خدا، اتّصاف به صفات پسندیده یا ناپسند، اطاعت یا تمرّد در برابر فرامین الهی و... است، معیار رضا یا غضب الهی قرار گرفته است (جوادی آملی، عبدالله، ادب و فنای مقرّبان، ۲ /۳۱۱).

۲-۱-۹. امام؛ واجب الاطاعة

یکی از مسائل بارز در بیان ویژگی‌های امام، واجب الاطاعه بودن ایشان است که بارها با عبارات متعدّدی در این دعا برآن تأکید شده است، مانند: «وَ افْتَرَضْتَ طَاعَتَهُ، وَ حَذَّرْتَ مَعْصِيَتَهُ، وَ أَمَرْتَ بِامْتِثَالِ أَوَامِرِهِ، وَ الِانْتِهَاءِ عِنْدَ نَهْيِهِ، وَ أَلَّا يَتَقَدَّمَهُ مُتَقَدِّمٌ، وَ لَا يَتَأَخَّرَ عَنْهُ مُتَأَخِّرٌ». در این فرازها امتثال اوامر، همان اطاعت از امام معنا می‌دهد، امّا انتهاء از نهی امام، «وَ الِانْتِهَاءِ عِنْدَ نَهْيِهِ»، نفرت داشتن از آن چیزی است که اهل بیت علیهم‌السلام از آن نهی می‌کنند. همچنین در معنای تقدّم و تأخّر «وَ أَلَّا يَتَقَدَّمَهُ مُتَقَدِّمٌ، وَ لَا يَتَأَخَّرَ عَنْهُ مُتَأَخِّرٌ» آمده، تا زمانی که به کسی دستوری نرسیده، نه در قول و نه در فعل از امام خود پیشی نگیرد و تاوقتی که به او امر نشده، کاری را انجام ندهد و یا از انجام آن تخلّف نورزد (کبیرمدنی شیرازي، سیّد علی خان بن احمد، رياض السالكين في شرح صحيفه سيّدالساجدين، ۶ /۳۸۹).

همان‌طور که در قرآن کریم نیز آمده است: ﴿لَا تُقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيِ اللَّهِ وَرَسُولِهِ﴾[2]. خداوند اطاعت از امام را واجب نموده است؛ «و افْتَرَضْتَ طَاعَتَهُ» و این کلام امام نشأت گرفته از همان آیهٔ قرآن است که می‌فرماید: ﴿أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ﴾[3].

آنچه که از این عبارتِ دعا می‌توان برداشت کرد آن است که مهم‌ترین مسئله در اطاعت از امام، همگام بودن با ایشان است؛ چرا که سبقت گرفتن و جاماندن از

۱. مجلسي، محمدباقر، بحارالأنوار، ۵ /۶۹.
۲. الحجرات: ۱.
۳. النساء: ۵۹.

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-10-31]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.74.3.0]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

امـام بـا اطاعـت کامـل از ایشـان همخوانـی نـدارد. خـوارج نمونـهٔ بـارز کسـانی هسـتند کـه در تاریـخ از امـام خویـش سـبقت گرفتنـد و کسـانی کـه بخواهنـد از امـام جلوتـر حرکـت کننـد ناگزیـر از اسـلام جـدا می‌شـوند. در کتـاب بحارالانـوار آمـده، سـومین علّـت جنـگ ایـن گـروه کج‌اندیـش بـا امیرمؤمنـان، بهانه‌جویی‌هـای آنـان بـود. امیرمؤمنـان، ابـن عبـاس را بـه نـزد خـوارج فرسـتاد تـا از آن‌هـا علّـت شـورش را بپرسـد. ابـن عبـاس بعـد از شـنیدن صحبت‌هـای آنـان بـه نـزد حضـرت برگشـت. امـام علـی علیه‌السلام در ضمـن پاسـخ بـه دلایـل آنـان، فرمودنـد: «اینکـه گفتیـد: مـن وصـیّ و جانشـین بـودم و وصیّـت و جانشـینی را ضایـع کـرده و از بیـن بـرده‌ام؛ بایـد گفـت: ایـن شـمایید کـه کفـرورزیدید و بـرمـن پیشـی گرفتیـد و امـر را از مـن جـدا سـاختید»[1].

۲-۱-۱۰. امام؛ مایهٔ حُسن و جمال جهانیان

ویژگی دیگری که حضرت سجاد علیه‌السلام ذکر کرده‌اند این است که امام، مایهٔ بهاء جهانیان است، «وَ بَهَاءُ الْعَالَمِينَ». «بهاء» در لغت به معنای حسن و جمال (فیومی، احمد بن محمد، المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر للرافعی، ۶۵/۱) و یا آنچه که حسن و زیبایی‌اش چشم را پر می‌کند (فراهیدی، خلیل بن احمد، العین، ۹۷/۴).

وجود امام موجب زیبایی جهان است. سیّد علی خان معتقد است اینکه امام سجاد علیه‌السلام در این دعا امام را مایهٔ بهاء جهانیان معرفی کرده، از این جهت است که ایشان با برپایی عدل و اقامهٔ حقّ در جامعه، موجب زیبایی جامعه می‌شود(کبیر مدنی شیرازي، سیّد علی خان بن احمد، رياض السالكين في شرح صحيفه سيّدالساجدين، ۳۹۱/۶). با توجّه به همین عبارت معلوم می‌شود که امام، عدل و حقّ را فقط برای مسلمانان طلب نمی‌کند، بلکه خواهان اقامهٔ آن برای تمام جهانیان است. زیرا که خداوند متعال در آیه ۲۵ سوره حدید می‌فرماید: ﴿لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَ أَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَ الْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسطِ ...﴾ به راستی [ما] پیامبران خود را با دلایل آشکار روانه کردیم و با آنها کتاب و ترازو را فرود آوردیم تا مردم به انصاف برخیزند.

۱. مجلسي، محمدباقر، بحار الأنوار، ۳۷۹/۳۳.

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-10-31]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.74.3.0]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

۲-۱-۱۱. امام؛ شکرگزار نعمت‌های الهی

حضرت زین العابدین علیه‌السلام در فرازی دیگر از دعای شریف عرفه می‌فرمایند: «اللّهُمّ فَأَوْزِعْ لِوَلِيّكَ شُكْرَمَا أَنْعَمْتَ بِهِ عَلَيْهِ»؛ رسیدن به مقام شکر از جمله مقامات پرارزشی است که اولیاء خدا برای رسیدن به آن اصرار داشتند.

وجود مبارك حضرت سیّدالساجدین علیه‌السلام در فرازهای ابتدایی دعای ۳۷ صحیفهٔ سجّادیه، **دربارهٔ اعتراف به تقصیر در ادای شکر** می‌فرمایند: «اللّهُمّ إِنّ أَحَداً لَا يَبْلُغُ مِنْ شُكْرِكَ غَايَةً إِلّا حَصَلَ عَلَيْهِ مِنْ إِحْسَانِكَ مَا يُلْزِمُهُ شُكْراً. وَلَا يَبْلُغُ مَبْلَغاً مِنْ طَاعَتِكَ وَإِنِ اجْتَهَدَ إِلّا كَانَ مُقَصّراً دُونَ اسْتِحْقَاقِ بِفَضْلِكَ فَأَشْكَرُعِبَادِكَ عَاجِزٌعَنْ شُكْرِكَ، وَأَعْبَدُهُمْ مُقَصّرٌعَنْ طَاعَتِكَ»[1]. پس امام جامعه خود اوّلین شکرکنندهٔ نعمت‌های خداست و توفیق شکرگزاری از جانب خداوند به او الهام می‌شود، از طرفی شیعیان نیز وظیفه دارند برای امام خویش دعا کنند و از خدا برای ایشان طلب خیر نمایند.

۲-۱-۱۲. امام؛ مؤیّد به قدرت و نصرت الهی

امام سجّاد علیه‌السلام با تعابیر مختلف به تأیید امام به قدرت و نصرت الهی اشاره می‌فرمایند: «وَآتِهِ مِنْ لَدُنْكَ سُلْطَاناً نَصِيراً»، «وَافْتَحْ لَهُ فَتْحاً يَسِيراً»، «وَأَعِنْهُ بِرُكْنِكَ الْأَعَزّ»، «وَاشْدُدْ أَزْرَهُ، وَقَوّ عَضُدَهُ،»، «وَانْصُرْهُ بِمَلَائِكَتِكَ، وَامْدُدْهُ بِجُنْدِكَ الْأَغْلَبِ» و «وَرَاعِهِ بِعَيْنِكَ، وَاحْمِهِ بِحِفْظِكَ».

حضرت می‌فرمایند: «وَآتِهِ مِنْ لَدُنْكَ سُلْطَاناً نَصِيراً»، امام امّت باید در جامعه قدرت داشته باشد و عطای قدرت از سوی خدا به وی اعطا می‌شود. شبیه همین عبارت در قرآن کریم نیز آمده است، آنجا که خداوند در سورهٔ أسراء می‌فرماید: ﴿وَاجْعَلْ لِي مِنْ لَدُنْكَ سُلْطَاناً نَصِيراً﴾[2]. علّامه در تفسیر این آیه می‌فرماید: «به این معنی که مرا در تمامی مهمّاتم و در هر کاری که مشغول می‌شوم یاری کن و اگر مردم را به دین تو دعوت می‌کنم مغلوب نشوم»(طباطبايي، محمدحسين، الميزان في تفسيرالقرآن، ۱۳/ ۱۷۶).

---

۱. صحيفه سجّاديه: دعاي ۳۷.

۲. الإسراء: ۸۰. «و به من از جانب خود حجت روشنی که دائم یار و مددکار باشد عطا فرما».

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-10-31]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.74.3.0]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

یکی از عوامل ضعف و ناتوانی در ادارهٔ امور، عدم تسلّط و چیره نبودن بر مسائل گوناگون است. وقتی امام مهدی عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف از جانب خدای متعال سیطره‌ای همه جانبه بر امور داشته باشد، کسی توان تخلّف نخواهد داشت. به همین دلیل، حکومت ایشان، پاک‌ترین حکومت‌ها است (قرائتی، محسن، شرح دعای شریف افتتاح، ص۱۱۸).

در ادامهٔ فراز قبلی حضرت می‌فرمایند: «وَ افْتَحْ لَهُ فَتْحاً يَسِيراً». امام جامعه همواره فاتح میدان‌هاست. این کلمه در قرآن بارها آمده است. در سورهٔ فتح خداوند متعال می‌فرماید: ﴿إِنَّا فَتَحْنا لَكَ فَتْحاً مُبِينا﴾[1]، مصطفوی می‌گوید خداوند هنگام فتح مکه با یاری رسول خود، گشایشی در مسیر رسالت پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله ایجاد کرد و با رفع موانع مادّی و معنوی، برای اجرای وظایف پیامبر و ابلاغ احکام الهی سدهای رو به روی ایشان را از میان برداشت (مصطفوی، حسن، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، ۹/ ۱۶)، پس خداوند فتح یسیر را برای امام خود هم فراهم می‌کند؛ زیرا تا خداوند این مسیر را برای او سهل و آسان نکند در مصاف با دشمنان و ناهمواری‌ها، راه سختی را پیش رو خواهد داشت.

امام سجّاد علیه‌السلام در فراز دیگری می‌فرماید: «وَ أَعِنْهُ بِرُكْنِكَ الْأَعَزِّ»، خدایا امام را با تکیه‌گاه عزّت‌مندانهٔ خودت یاری کن. خداوند می‌فرماید: ﴿وَلِلَّهِ الْعِزَّةُ وَلِرَسُولِهِ وَلِلْمُؤْمِنِينَ﴾[2]، عزّت در مرحلهٔ نخست برای خداست و در مرحلهٔ بعدی رسول و مؤمنان شکست‌ناپذیر هستند. در واقع وقتی می‌خواهیم خدای متعال، امام را با پشتوانهٔ عزّت خودش یاری کند، یعنی می‌خواهیم امام ویژگی شکست‌ناپذیری را از خود خدا دریافت کند. امام سجّاد علیه‌السلام در ادامه می‌فرماید: «وَ اشْدُدْ أَزْرَهُ، وَ قَوِّ عَضُدَهُ»، خدایا پشت امام را محکم کن و بازوان حضرت را قوی کن. در این فراز وقتی حضرت از خدا می‌خواهد که پشت امام را محکم کند و بازوان او را قوی نگاه دارد. باید ببینیم این مهم چگونه محقّق می‌شود. در آیه ۳۱ سورهٔ طه آمده وقتی حضرت موسی علیه‌السلام به رسالت مبعوث می‌شود از خداوند ﴿اشْدُدْ بِهِ أَزْرِي﴾[3] را می‌خواهد موسی علیه‌السلام می‌فرماید: خدایا پشت من را با برادرم هارون محکم کن.

---

۱. الفتح: ۱.
۲. المنافقون: ۸.
۳. طه: ۳۱.

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-10-31]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.74.3.0]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

همچنین در آیهٔ ۳۵ سوره قصص آمده ﴿قَالَ سَنَشُدُّ عَضُدَكَ بِأَخِيكَ﴾[1]؛ خداوند نیز با توجه به این آیه از قرآن می‌فرماید: به زودی بازویت را به وسیلهٔ برادرت نیرومند خواهیم کرد. بنابراین امام سجّاد علیه‌السلام در این فراز از خداوند می‌خواهد که برای امام پشتیبانی قرار دهد و کنایه از این دارد که امام باید به وسیلهٔ شیعیانی خاصّ، ناب و متدیّن از پشتیبانی ویژه‌ای برخوردار باشد.

امام چهارم علیه‌السلام می‌فرمایند: «وَ رَاعِهِ بِعَيْنِكَ، وَ احْمِهِ بِحِفْظِكَ». اگر در برپایی حکومت و یا در راه غلبه بر دشمنان گزندی به امام برسد ایشان قادر به برپایی نظام اسلامی و استمرار این نظام نخواهد بود. از این رو نیاز به حفظ و پاسداری خداوند دارد. امام جامعه برای برپایی حکومت و استمرار آن، رویارویی با دشمنان و دیگر امور جامعه، نیاز به استمداد الهی دارد، «وَ انْصُرْهُ بِمَلَائِكَتِكَ، وَ امْدُدْهُ بِجُنْدِكَ الْأَغْلَبِ» و این استمداد مادّی و معنوی جز از سوی خداوند باری تعالی محقّق نمی‌شود. برای پیروزی امام هم ملائکه و هم سپاهی غیبی از جانب خداوند او را کمک می‌رسانند. این عبارت امام سجّاد علیه‌السلام که ملائکه به یاری امام می‌آیند مسبوق به سابقه است. همان‌طور که در جنگ بدر، ملائکه به یاری پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله و مسلمانان شتافتند، خداوند در این باره می‌فرماید: ﴿إِن تَصْبِرُواْ وَتَتَّقُواْ وَ يَأْتُوكُم مِّن فَوْرِهِمْ هَاذَا يُمْدِدْكُمْ رَبُّكُم بِخَمْسَةِ ءَالَافٍ مِّنَ الْمَلَئِكَةِ مُسَوِّمِينَ﴾[2]. آری اگر صبر کنید و پرهیزگاری نمایید و با همین جوش [و خروش] بر شما بتازند همانگاه پروردگارتان شما را با پنج هزار فرشته نشاندار یاری خواهد کرد.

۲-۱-۱۳. امام؛ مهربان با دوستان خدا

امام نسبت به شیعیانش مهربان و با محبّت است و با دلسوزی و عطوفت خویش با آن‌ها رفتار می‌کند امام سجاد در این رابطه در این دعای شریف می‌فرماید: «وَ أَلِنْ جَانِبَهُ لِأَوْلِيَائِكَ، وَ هَبْ لَنَا رَأْفَتَهُ، وَ رَحْمَتَهُ وَ تَعَطُّفَهُ وَ تَحَنُّنَهُ». رفتار امام بسیار شبیه به رفتاری است که پدر و مادر با فرزند خویش دارند. به همین جهت است که امام رضا علیه‌السلام در

۱. القصص: ۳۵.
۲. آل عمران: ۱۲۵.

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-10-31]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.74.3.0]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

روایتی در معرّفي امام فرموده‌اند: «اَلاِمام... اَلوالِد اَلشَّفیق... وَ الأُمّ البرّه بِالوَلَدِ الصَّغیر»[۱]، امام... پدر دلسوز...و مادر مهربان نسبت به بچّهٔ کوچک است. امام، محبّتی از سنخ محبّت خدایي دارد؛ چرا که ائمه علیهم‌السلام مظهر صفات فعلی الهی‌اند.

۲-۲-۲. شئون و مناصب امام

در این قسمت به چند مورد از شئون و مناصب امام که حضرت زین العابدین علیه‌السلام در این دعا به آن‌ها اشاره کرده‌اند، به صورت کیفی تحلیل شده است.

۲-۲-۱. امام؛ پناهگاه بندگان

حضرت زین العابدین علیه‌السلام در این فراز بیان می‌دارند که امام نگاهدار پناهندگان و بندگان است: «فَهُوَ عِصمَه اللّائِذین وَکَهفُ المُومِنین وَ عُرْوَةُ الْمُتَمَسّکِینَ». مغنیه در معنای عبارت "عصمه اللائذین" آورده که امام در حلّ مشکلات، پناه مردم خواهد بود (مغنیه، محمدجواد، فی ظلال الصحیفه السجادیه، ص۵۷۳). سیّد علی خان نیز معتقد است "عصمه الائذین" یعنی کسی که نگاهداری از فرد دیگری که به او پناه آورده است را به عهده دارد به گونه‌ای که باعث هدایت او به سوی صراط مستقیم شده و از افتادن وی در وادی افراط و تفریط ممانعت می‌کند. امام، پناه مؤمنان(کهف المؤمنین) معرفی شده است. «کهف» در مجاز، منظور کسی است که قومش به او پناه می‌برند. پس کهف المؤمنین؛ یعنی ملجأ و پناه مؤمنان بودن هنگام بروز شبهات و گرفتاری در ظلمات (کبیرمدنی شیرازي، سیّد علی خان بن احمد، ریاض السالکین في شرح صحیفه سیّدالساجدین، ۶/ ۳۹۱).

امام صادق علیه‌السلام در جواب نامهٔ محمد بن الحسن بن شموّن نوشت ما پناه برای هر کسی هستیم که به ما پناه آورد؛ «نَحنُ کَهفٌ لِمَن اِلتَجَاَ اِلَینا»[۲]. پناهگاه بودن ائمه علیهم‌السلام دو گونه است: بخشی از آن که مربوط به امور تکوینی است همانند رحمت رحمانی عامّ و گستردهٔ الهی که همه مخلوقات خدا را در بر می‌گیرد و بخشی دیگر که مربوط به امور تشریعی

۱. کلیني، محمد بن یعقوب، کافي، ۱/ ۲۰۰.
۲. مجلسي، محمدباقر، بحارالأنوار، ۵۰/ ۲۲۹.

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-10-31]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.74.3.0]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

است و به مؤمنان و معتقدان به اهل بیت علیهم‌السلام اختصاص دارد. کسانی که در مسائل عقیدتی، فکری و عملی احساس خطر کنند، می‌توانند خود را در این پناهگاه مستحکم وارد گردانند و در پناه آن بیارمند (جوادی آملی، عبدالله، ادب فنای مقرّبان، ۲/ ۸۱). شاید عبارت «كَهْفِ الْوَرَى» که در زیارت امیرالمؤمنین علی علیه‌السلام خطاب به آن حضرات معصومین بیان شده، اشاره ای به این مطلب باشد.[1]

همچنین امام دستاویزی برای تمسّک‌کنندگان به ایشان است: «وَ عُرْوَةُ الْمُتَمَسِّكِينَ»، "عروه" در اصل به معنای "تعلّق" است و وقتی گفته می‌شود: "فلان عری فلانا"، معنایش این است که فلانی به فلان چیز تعلّق و دلبستگی دارد (طباطبايي، محمدحسين، الميزان في تفسيرالقرآن، ۲/ ۳۴۴).

خداوند قرآن می‌فرماید: ﴿فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ وَيُؤْمِنْ بِاللَّهِ فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَى﴾[2]. در این آیه کفر به طاغوت و ایمان به خدا موجب چنگ زدن به دستاویزی است که پارگی و شکافی در آن نیست. پس برای دوری از طاغوت و ایمان به خدا باید به اهل بیت علیهم‌السلام که همان عروه هستند چنگ زد. در کتاب فِي ظِلَالِ الصَّحِيفَةِ السَّجَادِيَّة نیز در شرح عبارت «عروة المتمسكين» آمده که هرکس به قول امام عمل کند از عذاب آخرت در امان است (مغنیه، محمدجواد، فی ظلال الصحیفه السجادیه، ص۵۷۳). بدین طریق ائمه علیهم‌السلام شایستهٔ وساطت بین خالق و خلق هستند.

۲-۲-۲. امام؛ هادی بندگان

هادی و هدایتگریِ امام از دیگر ویژگی‌های امام است که به آن اشاره شده است: «أَقَمْتَهُ عَلَماً لِعِبَادِكَ، وَ مَنَاراً فِي بِلَادِكَ بَعْدَ أَنْ وَصَلْتَ حَبْلَهُ بِحَبْلِكَ». ترکیب «عَلَماً لِعبادک» دربردارندهٔ معنای عبودیّت است و عَلَم بودن برای «عبودیّت» را برای متّصفان به این صفت (ائمه علیهم‌السلام) ثابت می‌کند؛ چرا که آن ذوات نورانی عَلَم برای هر کمالی هستند. ممکن است مراد از بلاد «مَنَاراً فِي بِلَادِكَ» در اینجا همان مردم باشند؛

---

۱. ابن مشهدی، محمدبن جعفر، المزار الکبیر، ص۲۱۱.

۲. البقره: ۲۵۶. «پس هرکس از راه کفر و سرکشی دیورهزن برگردد و به راه ایمان به خدا دست آویزد...».

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-10-31]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.74.3.0]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

یعنی ائمه علیهم‌السلام در میان جمعیّت دایر (مسلمانان) و بایر (کافران)، همانند مناره‌هایی قد برافراشته و روشنی بخش، مقصد نمایی می‌کنند (جوادی آملی، عبدالله، ادب فنای مقرّبان، ۳۴۲/۴ و ۳۴۳).

بعضی معتقدند استعمال لفظ علم و منار در اینجا استعاره‌ای زیبا برای شخص امام است از این جهت که او وسیلهٔ هدایت مردم در سلوک راه حقّ و مراجعهٔ خلق به ایشان هنگام مواجهه با شبهه و مشتبه شدن حقّ بر باطل است. عبارت «وَصَلْتَ حَبْلَهُ بِحَبْلِكَ» نیز به دو معنا آمده است: اتّصال امام به خدای متعال به طوری که امر امام همان امر خدا باشد و یا به معنای ذمّه و عهد است. بعضی نیز معتقدند حبل‌الله در اینجا به معنای ولایت است (کبیرمدنی شیرازي، سیّد علی خان بن احمد، ریاض السالکین في شرح صحیفه سیّدالساجدین، ۳۸۷/۶ و ۳۸۸). مردم برای هدایت خویش باید به امام جامعه نگاه کنند و برای رسیدن به ریسمان الهی باید به ریسمان اهل بیت علیهم‌السلام (ولایت) چنگ زد، پس امام نشانهٔ هدایت برای بندگان و نوری آشکار در جوامع اسلامی است.

۲-۲-۳. امام؛ مرجع و مؤیّد دین

امام چهارم علیه‌السلام در چندین فراز از دعای عرفه اهل بیت علیهم‌السلام را مرجع، مؤیّد و برپاکنندهٔ دین معرفی می‌کنند: «اللّهُمّ إنّكَ أَيّدْتَ دِينَكَ فِي كُلّ أَوَانٍ بِإِمَامٍ»، «وَ أَقِمْ بِهِ كِتَابَكَ وَ حُدُودَكَ و شَرَائِعَ وَ سُنَنَ رَسُولِ ، صَلَوَاتُكَ اللّهُمّ عَلَيْهِ وَ آلِهِ»، «وَ أَحْيِ بِهِ مَا أَمَاتَهُ الظّالِمُونَ مِنْ مَعَالِمِ دِينِكَ».

امام سجّاد علیه‌السلام می‌فرمایند: «اللّهُمّ إنّكَ أَيّدْتَ دِينَكَ فِي كُلّ أَوَانٍ بِإِمَامٍ»، منظور از تأیید دین در اینجا قوی و نیرومند کردن دین به وسیلهٔ امام است. سّید علی خان کبیر نیز «ایّدتَ» را در اینجا به معنای نیرو و قدرت فراوان بیان کرده‌اند. منظور از دین در عبارت «اللّهُمّ إنّكَ أَيّدْتَ دِينَكَ فِي كُلّ أَوَانٍ بِإِمَامٍ» می‌تواند شریعتی باشد که در آن حلال و حرام‌های الهی مشخّص شده و یا به طور خاصّ، دین اسلام است. اگر احتمال اول فرض گرفته شود، پس منظور از زمان، از ابتدای خلقت تا پایان

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-10-31]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.74.3.0]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

دنیاست و منظور از امام، هر نبی و وصیّ‌ای است که تا به حال آمده است و اگر احتمال دوم در نظر گرفته شود منظور از زمان، زمان بعد از پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله تا روز قیامت و منظور از امام، اهل بیت ایشان علیهم‌السلام هستند(کبیرمدنی شیرازي، سیّد علی خان بن احمد، ریاض السالکین في شرح صحیفه سیّدالساجدین، ۶/ ۳۸۶)، امّا مغنیه، دین را در اینجا همان اسلام در نظر گرفته است(مغنیه، محمدجواد، فی ظلال الصحیفه السجادیه، ص۵۷۳).

صاحب ریاض‌السالکین می‌گوید که امام می‌تواند دو معنا داشته باشد: نخست، کسی که ریاست عمومی در امور دین و دنیا دارد، پس در این حالت بعضی از انبیاء الهی نیز، امام محسوب می‌شوند مانند حضرت ابراهیم علیه‌السلام که خداوند در شأن ایشان فرمود: ﴿إِنِّی جاعِلُکَ لِلنّاسِ إِماماً﴾[1]. معنای دیگر خاص جانشینان رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله هستند که وظیفهٔ اقامهٔ شریعت خدا را بر عهده داشته و اطاعت از ایشان واجب است (کبیرمدنی شیرازي، سیّد علی خان بن احمد، ریاض السالکین في شرح صحیفه سیّدالساجدین، ۶/ ۳۸۷).

برای اقامهٔ شریعت و اجرای حدود و احکام الهی در بین امّت به وجود امام نیاز است. این مهم جز با تشکیل حکومت اسلامی عملی نمی‌شود، «وَ أَقِمْ بِهِ کِتَابَکَ وَ حُدُودَکَ وَ شَرَائِعَ وَ سُنَنَ رَسُولِ ، صَلَوَاتُکَ اللّهُمّ عَلَیْهِ وَ آلِهِ». اقامهٔ حدود در دو معنا به کار رفته است: نخست، اصطلاح خاصّ که همان معنای اجرای مجازات‌های مقرّر شرعی بر متخلّفان است. دوم، اصطلاح عامّ که مقصود اجرای همهٔ احکام الهی و مواظبت بر تعطیل نشدن و برزمین نماندن آن است. همان‌گونه که خداوند پیامبران اولوالعزم را مأمور کرد تا دین الهی را که همان اسلام است سرپا نگه دارند، ﴿شَرَعَ لَکُمْ مِنَ الدِّینِ مَا وَصّی بِهِ نُوحًا وَ...﴾[2] که به معنای اقدام عملی برای اجرا شدن و برزمین نماندن احکام الهی است (جوادی آملی، عبدالله، ادب فنای مقرّبان، ۶/ ۱۹۲).

---

۱. البقره: ۱۲۴.

۲. الشوري: ۱۳. «خدا شرع و آیینی که برای شاملین قرار داد حقایق و احکامی است که نوح را هم به آن سفارش کرد».

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-10-31]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.74.3.0]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

اهل بیت علیهم‌السلام برای اقامهٔ حدود الهی و برپاداشتن آن کوشیدند و اگر همان تلاش‌های محدود و کنترل شدهٔ ائمه علیهم‌السلام نمی‌بود و آن‌ها به عنوان شاخص و معیار در جامعه حضور نمی‌داشتند معلوم نبود که چه بر سر اسلام می‌آمد. در حقیقت وجود آن ذوات قدسی در جامعه و نگرانی حاکمان ستمگر از اعتراض آنان سبب اقامهٔ حدود الهی بود (جوادی آملی، عبدالله، همان، ۶ / ۲۰۱).

امام، در سایهٔ مرجعیّت و تأیید، احیاکنندهٔ مجدّد نشانه‌های دین است. «وَ أَحْيِ بِهِ مَا أَمَاتَهُ الظَّالِمُونَ مِنْ مَعَالِمِ دِينِكَ». منظور از زنده کردن معالم دین به وسیلهٔ امام می‌تواند همان تعظیم شعائر الله باشد. شعائر خدا علامت‌هایی است که خداوند آن‌ها را برای اطاعتش نصب فرموده است (طباطبايي، محمدحسين، الميزان في تفسيرالقرآن، ۱۴ / ۳۷۳). همچنان که خودش فرمود: ﴿إِنَّ الصَّفا وَ الْمَرْوَةَ مِنْ شَعائِرِ اللَّهِ...﴾.[1]

معالم دین در جامعه قابل از بین رفتن و احیای مجدّد هستند و وجود آن‌ها در جامعه بسیار اهمّیّت دارد. وقتی جامعهٔ اسلامی با یاری خدا و از جانب امام برپا شود، علائم و نشانه‌های دین به وسیلهٔ امام، زنده خواهد شد و امام با نابود کنندگان معالم دین مبارزه خواهد کرد؛ چرا که در صورت نبود حکومت اسلامی، ستمگران بر جامعه مسلّط شده و هر آنچه از دین و نشانه‌های آن در جامعه وجود داشته باشد، از بین خواهند برد، «وَ أَحْيِ بِهِ مَا أَمَاتَهُ الظَّالِمُونَ مِنْ مَعَالِمِ دِينِكَ»، پس طبق این عبارت یکی از مصداق‌های شخص ظالم، فردی است که نابودکنندهٔ نشانه‌های دین است؛ چرا که دین برخلاف منافع مادّی آنان در جامعه خواهد بود.

۲-۲-۶. امام؛ نابود کنندهٔ ظلم و ستم

یکی از شئون و مناصب امام در جامعه مبارزه با ستم و ستمگری است. علی الخصوص ستمگرانی که قصد نابودی نشانه‌های دین و ترویج بی‌دینی را دارند: «وَ اجْلُ بِهِ صَدَاءَ الْجَوْرِ عَنْ طَرِيقَتِكَ». پس وقتی امام در جامعه حاکم نباشد، ستم در جامعه رواج پیدا می‌کند.

---

۱. البقره: ۱۵۸.

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-10-31]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.74.3.0]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

در راهی که امام پیش رو دارد قطعاً ناهمواری‌ها و خطرات بسیاری از جانب دشمنان بیرونی و درونی وجود دارد. حضرت سجّاد علیه‌السلام در اینجا دعا می‌کند که خداوند، خطرها، ستم‌ها و افراد خطرآفرینی را که در مسیر امام وجود دارند و دین و جامعهٔ اسلامی را تهدید می‌کنند از میان بردارد: «وَ أَبِنْ بِهِ الضَّرّاءَ مِنْ سَبِيلِ ».

امام، کسانی را که از مسیر راست و درست خارج شده و قصد برگشت ندارند از میان برمی‌دارد: «وَ أَزِلْ بِهِ النّاكِبِينَ عَنْ صِرَاطِكَ». در این عبارت «ناکبین» یعنی کسانی که از دین و راه حقّ دور شده‌اند (کبیر مدنی شیرازی، سیّد علی خان بن احمد، ریاض السالکین في شرح صحیفه سیّدالساجدین، ۳ / ۱۱۶)، پس امام قصد دارد که مسیر جامعه اسلامی را از وجود کج روندگان از راه راست پاک کند. کسانی که قصد انحراف دیگران از مسیر درست را دارند به وسیلهٔ امام از میان می‌روند: «وَ امْحَقْ بِهِ بُغَاةَ قَصْدِكَ عِوَجاً». حضرت گویی در این فراز به آیه‌ای از قرآن گوشه چشمی دارند که می‌فرماید: ﴿الَّذِينَ يَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَيَبْغُونَهَا عِوَجًا﴾[1].

منظور از «بغاه» در اعوجاج، ماندن در انحراف و خواهان گرفتاری در شکّ و شبهه است (فضل الله، محمدحسین، من وحی القرآن، ۱۰ / ۱۳۱). یعنی ستمگران در میان مردم القای شبهه و تلبیس می‌کردند و به ایشان چنان فرا می‌نمودند که این راهی کج و طریقی نامستقیم است (کاشانی، فتح الله بن شکرالله، منهج الصادقین في الزام المخالفین، ۴ / ۳۳) امام نابودکنندهٔ کسانی خواهد بود که می‌خواهند مردم را از راه راست گمراه کنند. پس یک انسان شیعه با دعا کردن از خدای سبحان درخواست می‌کند که امام معصوم علیه‌السلام را یاری برساند تا دولت انسانی را تحت لواء یک فرد واحد برپادارد و کسانی را که قصد انحراف دین و خوردن اموال یتیمان و مساکین را دارند نابود کند(مغنیه، محمدجواد، فی ظلال الصحیفه السجادیه، ص۵۷۴).

در فرازی دیگر آمده است: امام بر دشمنان غالب بوده و آن‌ها را نابود خواهد کرد: «وَ ابْسُطْ يَدَهُ عَلَى أَعْدَائِكَ». در این عبارت، بسط در لغت در مقابل قبض آمده است (فراهیدی، خلیل بن احمد، العین، ۷ / ۲۱۷).

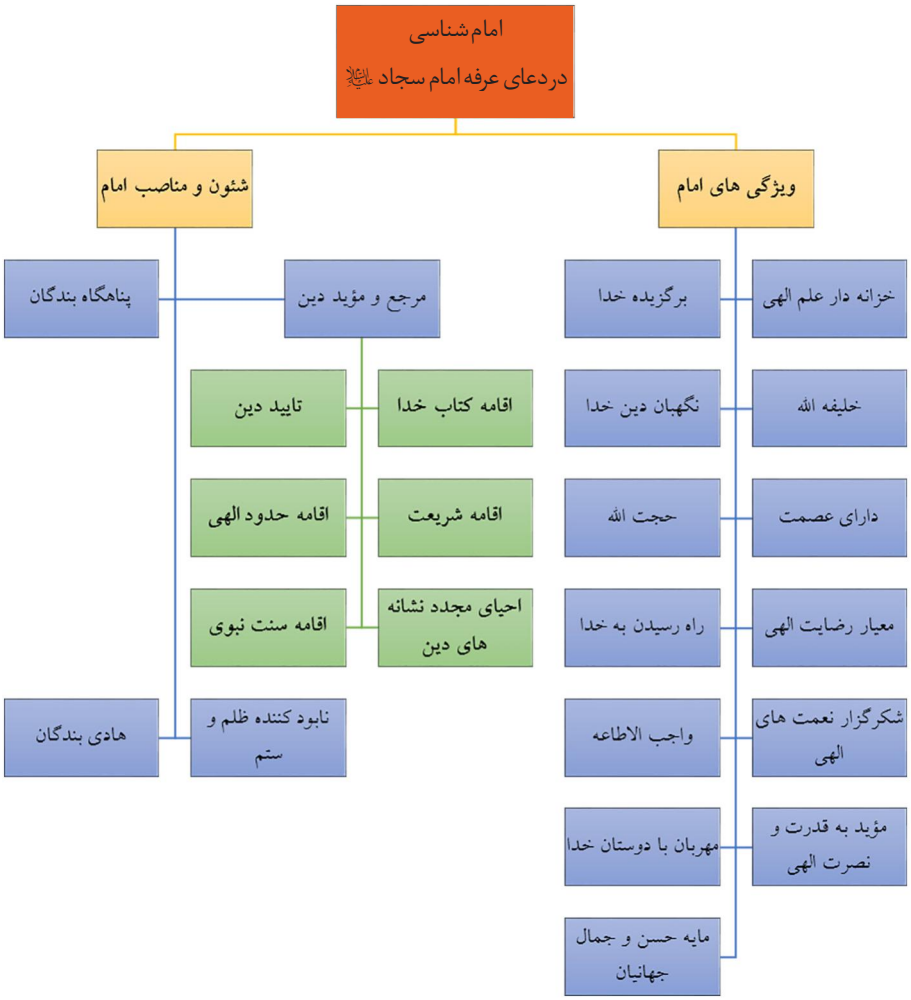
۱. هود: ۱۹. «آن ستمکاران که (بندگان را) از راه خدا بازمی‌دارند و سعی می‌کنند که راه حق را کج کنند».

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-10-31]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.74.3.0]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

در ادامه مجموعهٔ ویژگی‌ها و شئون و مناصب امام جهت فهم بهتر مطالب به صورت نمودار ترسیم شده است:

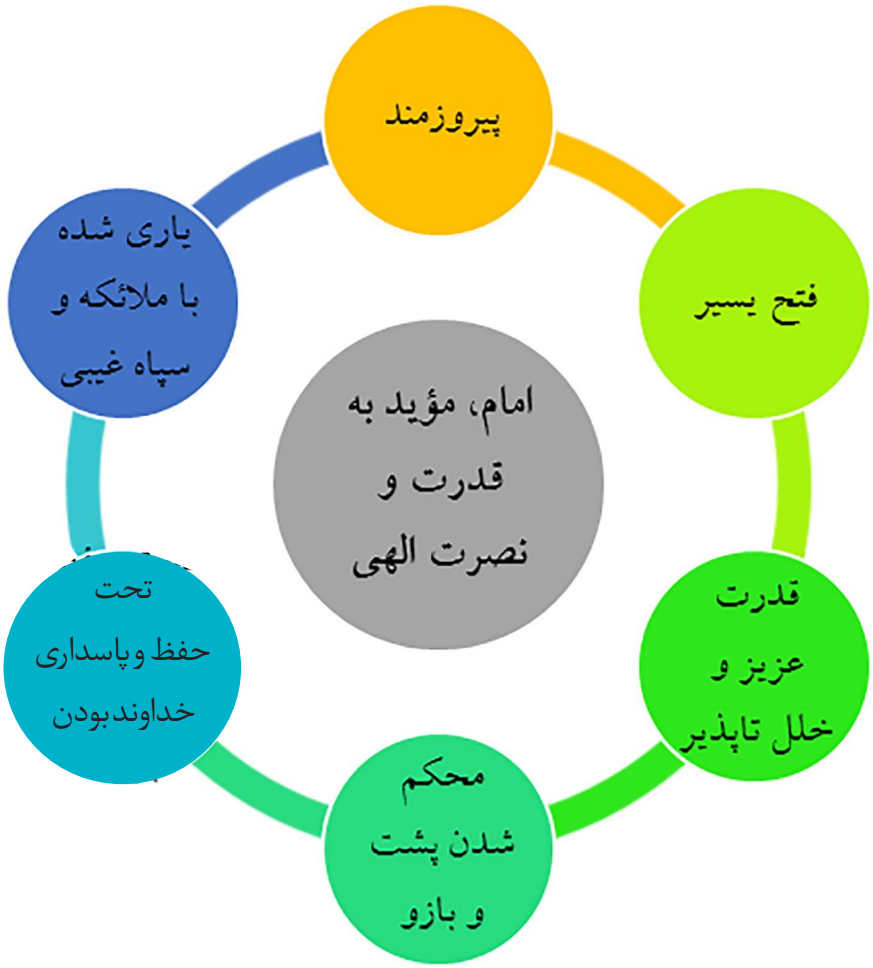
نمودار فوق، برآیند تحلیل‌های کمّی و شمارش بیشترین فراوانی در هر دو قسمت از ویژگی‌ها و شئون و مناصب امام است. همان‌طور که مشخّص است با توجّه به بسامد بالای مرجعیّت دینی امام و تأیید ایشان به قدرت و نصرت الهی، در بخش تحلیل کیفی، جزئیات و موارد هر کدام به تفکیک استخراج شده است. البته در بخشی نیز

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-10-31]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.74.3.0]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

این امکان وجود نداشت. لذا به صورت یک نمودار جداگانه ترسیم شده است. مثلا در شکل زیر مؤلّفه‌های تأیید امام به قدرت و نصرت الهی به صورت جزئی معرفی شده اند:

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-10-31]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.74.3.0]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

نتیجه گیری

در پایان به عنوان نتایج و یافته های حاصل از تحقیق صورت گرفته در رابطه با دعای عرفه امام سجاد علیه‌السلام با روش تحلیل محتوای کیفی، باید گفت که:

۱. دعای عرفه منقول در صحیفه سجادیه از اعتبار و وثاقت سندی بالایی برخوردار بوده و در منابع مختلف حدیثی و رجالی توسط سلسله سندی معتبر نقل شده است. مجموعه معارف و مفاهیمی که در این دعا نقل شده است بر موضوعات مختلفی اشاره دارند که یکی از مهم‌ترین آنها، مسئله تبیین جایگاه امام و شئون و مناصب ایشان در جامعه اسلامی است.

۲. تحلیل محتوای کمّی و کیفی دعای عرفه امام سجاد علیه‌السلام نشان می‌دهد که مهمترین موضوع مطرح شده در این دعا، بیان این مطلب است که پشتیبان امام در نظام هستی، خداوند متعال بوده و با یاری خدا، ظالمان و ستمگران را از میان بر می‌دارد و مرجعیّت دین را در اختیار می‌گیرد.

۳. از منظر امام سجاد علیه‌السلام مهمترین ویژگی‌های امام معصوم در جامعه اسلامی عبارت است از: برگزیده خداوند، خزانه دار علم الهی، نگهبان دین خدا، خلیفة الله، حجّت الله، دارای عصمت، راه رسیدن به خدا، معیار رضایت الهی، واجب الاطاعه، مایه حسن و جمال جهانیان، شکرگزار نعمات الهی، مؤید به قدرت و نصرت الهی و مهربان با دوستان خدا.

۴. لازم به ذکر است که در میان ویژگی‌های امام، مضمون «مؤید به قدرت و نصرت الهی» بیشترین فراوانی را به خود اختصاص داده و بسیار مورد تأکید امام سجاد علیه‌السلام بوده است. دیگر مؤلفه های زیرمجموعه این مضمون کلی نیز عبارت است از: قدرت پیروزمند و خلل ناپذیر، فتح آسان، محکم شدن بازو و پشتیبانی از ایشان به وسیلهٔ خود خداوند و یاری شدن ایشان با ملائکه و سپاه غیبی است.

۵. حضرت سجّاد علیه‌السلام در دعای عرفه خود، شئون و مناصب ذیل را برای امام معصوم در جامعه اسلامی معرفی کرده اند: پناهگاه بندگان، هادی بندگان، مرجع و مؤید دین،

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-10-31]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.74.3.0]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

نابود کننده ظلم و ستم. همچنین لازم به ذکر است که در این بخش، مضمون «مرجع و مؤید دین» بودن از فراوانی بسیاری در کل دعای عرفه برخوردار بوده و دیگر مؤلفه‌های زیرمجموعه آن عبارت است از: تأیید کننده دین، اقامه کتاب خدا، اقامه حدود الهی، اقامه شریعت، اقامه سنت نبوی، احیای مجدد نشانه‌های دین.

در نهایت از مجموع آنچه بیان شد چنین به نظر می‌رسد که حمایت از اهل بیت علیهم‌السلام در زمان امام چهارم علیه‌السلام، یکی از مسائل کلیدی و حسّاس در آن دوران بوده که مردم از پرداختن به آن مغفول مانده بودند. لذا حضرت سجّاد علیه‌السلام با استفاده از قالب بیانی دعا، تلاش کرده‌اند تا تصویری از اسلام حقیقیِ فراموش شده و آیندهٔ روشن پیش روی امّت اسلامی ترسیم کنند. آن حضرت علیه‌السلام در دعای عرفه خود تلاش دارند این مطلب را بیان کنند که مرجعیّت و تأیید دین و مذهب با امام معصوم در جامعه اسلامی است و سنّت‌ها و حدود الهی با وجود ایشان جان می‌گیرد و زنده می‌شود. لذا امام را خلیفه و حجت خدا و نگهبان دین معرفی نموده که اطاعت از ایشان مایه حسن و جمال جهانیان و کسب رضایت الهی است.

فهرست منابع

کتاب ها

قرآن کریم.
۱. نهج‌البلاغه
۲. صحیفه سجادیه.
۳. علی بن الحسین علیه‌السلام، صحیفه کامله سجادیه، ترجمهٔ حسین استادولی، اول، قم: انتشارات الهادی، ۱۳۸۳ش.
۴. ابن بابویه، محمد بن علی، کمال الدین و تمام النعمة، دوم، تهران: اسلامیه، ۱۳۹۵ق.
۵. ابن بابویه، محمد بن علی، الأمالی، ششم، تهران: کتابچی، ۱۳۷۶ش.
۶. ابن حجاج، مسلم، صحیح مسلم، اول، قاهره: دارالحدیث، ۱۴۱۲ق.
۷. ابن مشهدی، محمدبن جعفر، المزار الکبیر، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه، ۱۴۱۹ق.
۸. باردن، لورنس، تحلیل محتوا، ترجمه ملیحه آشتیانی و محمد یمنی دوزی، اول، تهران: دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۷۵ش.

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-10-31]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.74.3.0]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

۹. بحرانی، هاشم بن سلیمان، البرهان فی تفسیرالقرآن، اول، قم: مؤسسه البعثه، ۱۴۱۵ق.
۱۰. جوادی آملی، عبدالله، ادب فنای مقربان، اول، قم: نشر أسراء، ۱۳۷۵ش.
۱۱. ----------، تفسیر تسنیم، اول، قم: نشر أسراء، ۱۳۹۵ش.
۱۲. جوهری، اسماعیل بن حماد، الصحاح: تاج اللغه و صحاح العربیه، اول، بیروت: دارالعلم للملایین، ۱۳۷۶ق.
۱۳. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات الفاظ قرآن، اول، بیروت: دارالقلم، ۱۴۱۲ق.
۱۴. طباطبایی، محمدحسین، المیزان فی تفسیرالقرآن، دوم، بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، ۱۳۹۰ق.
۱۵. طحاوی، احمد بن محمد، مشکل الآثار، اول، بیروت، دار صادر، ۱۳۳۳ق.
۱۶. عسکری، حسن بن عبدالله، الفروق فی اللغه، اول، بیروت: دارالآفاق الجدیده، ۱۴۰۰ق.
۱۷. عیاشی، محمد بن مسعود، التفسیر (تفسیرالعیاشی)، اول، تهران: مکتبه العلمیه الاسلامیه، ۱۳۸۰ق.
۱۸. فراهیدی، خلیل بن احمد، العین، دوم، قم: نشر هجرت، ۱۴۰۹ق.
۱۹. فضل الله، محمدحسین، من وحی القرآن، اول، بیروت: دار الملاک، ۱۴۱۹ق.
۲۰. فیومی، احمد بن محمد، المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر للرافعی، دوم، قم: مؤسسه دارالهجره، ۱۴۱۴ق.
۲۱. قرائتی، محسن، شرح دعای شریف افتتاح، اول، قم: بنیاد فرهنگی حضرت مهدی موعود علیه‌السلام، ۱۳۹۲ش.
۲۲. کاشانی، فتح الله بن شکرالله، منهج الصادقین فی الزام المخالفین، اول، تهران: کتابفروشی اسلامیه، ۱۳۵۱ش.
۲۳. کبیر مدنی شیرازی، سیّد علی خان بن احمد، ریاض السالکین فی شرح صحیفه سید الساجدین، اول، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۰۹ق.
۲۴. کریپندورف، کلوس، تحلیل محتوا، ترجمه هوشنگ نایب، اول، تهران: انتشارات روش، ۱۳۷۸ش.
۲۵. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، چهارم، تهران: دارالکتب الإسلامیه، ۱۴۰۷ق.
۲۶. مجلسی، محمدباقر، بحار الأنوار الجامعة فی درر الاخبار الائمة الاطهار علیهم‌السلام، دوم، بیروت: دار إحیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ق.
۲۷. مصطفوی، حسن، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، اول، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۶۰ش.

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-10-31]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.74.3.0]

Edited with the trial version of
Foxit Advanced PDF Editor
To remove this notice, visit:
www.foxitsoftware.com/shopping

۲۸. مغنیه، محمدجواد، فی ظلال الصحیفه السجادیه، چهارم، قم،: دارالکتاب الإسلامی، ۱۴۲۸ق.
۲۹. نجفی، محمدحسن بن باقر، جواهرالکلام فی شرح شرائع الإسلام، هفتم، بیروت: دار إحیاء التراث العربی، ۱۳۶۲ش.
۳۰. هاشمی شاهرودی، محمود، فرهنگ فقه مطابق مذهب اهل بیت علیهم‌السلام، اول، قم: مرکز پژوهش‌های فارسی الغدیر، ۱۴۲۶ق.

مقالات

۳۱. محلاتی، حیدر، «بررسی تطبیقی دعای عرفه امام حسین علیه‌السلام و امام سجاد علیه‌السلام»، پژوهشنامه معارف حسینی، شماره ۱، ۱۳۹۵ش.
۳۲. نجارزادگان، فتح الله؛ شاهمرادی، محمد مهدی، «تحلیل مقام خلیفةالله امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف»، مشرق موعود، شماره ۲۰، ۱۳۹۰ش.

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-10-31]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1401.19.74.3.0]